

МІСЦЕ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

Панасенко Є.О.

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

У статті аналізуються загальні поняття, генезис та функціонування особових займенників у природній людській мові у контексті когнітивної лінгвістики, функціонально-семантичного поля, філософії мови. У дослідженні наведено численні теорії та гіпотези вітчизняних та зарубіжних науковців, які аналізували зазначені наукові проблеми. На основі теоретичного матеріалу було виведено нові положення, які є актуальними у сфері когнітивної граматики, філософії граматики та психолінгвістики.

Ключові слова: генезис, займенник, феноменологічне знання, дискурс-аналіз, функціонально-семантичне поле, когнітивна лінгвістика, мовна універсалія, архетип, редукціонізм.

Постановка проблеми. Генезис, загальне поняття та функціонування особових займенників у загальному мовознавстві завжди цікавили багатьох вчених-філологів та інших науковців. Усвідомлення вагомості витоків особових займенників у природній людській мові є ключем до сучасних лінгвістичних теорій, таких як: когнітивна та функціональна лінгвістика, дискурс-аналіз, філософія мови, які дають змогу пізнати повніше природну людську мову. У дослідженні систематизовано та узагальнено теорії та гіпотези різних науковців, на основі яких сформульовано нові висновки, які й становлять наукову новизну дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика була предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Питанням категоризації частин мови цікавилися такі вчені: В. фон Гумбольдт, В.О. Виноградов, Л.В. Щерба, В.М. Жирмунський, М.П. Кочерган. Науковці Р. Кверк, С. Грінбаум, Дж. Ліч, Я. Свартвік, В.Я. Миркін, К.Е. Майтинська, О.Є. Маньков, Н.Ф. Устинова досліджували проблематику займенників у площині загального мовознавства. Н. Хомський вивчав мовні універсалії, а М. Полані надав філософське обґрунтування категоризації понять.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі у науковому світі до кінця не вирішено питання місця особових займенників у природній людській мові, багато учених розглядають займенники як відокремлені класи слів, виділяючи їх від інших частин мови, тому серед учених до сих пір не існує чіткої однозначної позиції.

Мета наукової розвідки – систематизація й узагальнення теорій та гіпотез науковців щодо місця особових займенників у площині загального мовознавства. Відповідно, у статті було поставлено наступні завдання:

а) встановити співвідношення між займенниками та іншими частинами мови, базуючись на фундаментальних теоріях та концепціях видатних вчених;

б) репрезентувати функціонування займенників у природній людській мові, опираючись на різноманітні авторитетні положення та умовиводи науковців, та визначити семантичну та морфологічну площину займенників у природній людській мові;

в) з'ясувати походження займенників у контексті загального мовознавства, при цьому посилаю-

чись на філософські концепції, лінгвістичні теорії універсальності мови, теорії людського пізнання та психологічних особливостей пізнання мови.

Основний виклад матеріалу. Співвідношення між займенниками та іншими частинами мови було завжди досить проблематичним для визначення. Відомо, що займенники не називають предмету та його ознак, але вказують на нього, але конкретне лексичне значення займенник набуває лише в певному контексті. На думку В.М. Жирмунського, підсилення морфологічно-дериваційного критерію робить головним структурно-синтаксичний аспект і стає основою для трактування частин мови як слів різноманітних дистрибутивних класів [4, с. 16]. Пріоритет у вивченні структурних властивостей частин мови призвів до того, що їхня традиційна класифікація стала здаватися не лише застарілою, а й взагалі непотрібною, оскільки морфологічний поділ ніяк не пов'язаний із семантичним – говорить В.М. Жирмунський [4, с. 17]. На сьогоднішній день немає однозначної відповіді, який критерій є головним. Л.В. Щерба висунув ідею врахування трьох критеріїв: семантичного, морфологічного і синтаксичного. Саме на концепції Щерби ґрунтується сучасна класифікація частин мови [13, с. 85].

У лінгвістиці особливе питання посідає виділення займенників у окрему частину мови. В історії вивчення займенників чітко прослідковуються дві протилежні точки зору: одні науковці вважають займенник особливою частиною мови, до таких вчених варто віднести М.В. Ломоносова, О.Х. Востокова; інші вчені не вважають займенник самостійною частиною мови, серед таких вчених О.О. Потебня, О.М. Пешковський [2, с. 158].

Європейська граматична традиція, що сягає корінням античності, розглядає займенники як одну з частин мови – таке трактування зберігається в описових граматиках. Проте в деяких граматичних теоріях ХХ століття займенники вважаються граматично-неоднорідними і їх відносять до різних частин мови згідно з синтаксичними функціями. Науковці Р. Кверк, С. Грінбаум, Дж. Ліч та Я. Свартвік вважають займенник окремою частиною мови, спираючись на гетерогенність класу займенників, на основі ряду спільних характеристик, які вирізняють їх від іменників: займенники не приймають детермінантів, вони мають об'єктний відмінок, вони мають категорію відмінка, вони мають виражені родові ознаки, форми однини та множини часто

морфологічно не співвідносяться. Науковці виділяють займенники на основі приватної та загальної референції [15, с. 345].

Цікавою є точка зору В.В. Виноградова: на відміну від інших науковців, які не вважають займенник особливою частиною мови, Виноградов стверджував, що існує особлива частина мови – займенники, до яких від відносив не всі слова із займенниковим значенням, а лише займенники-іменники [2, с. 161].

За категоріальними значенням займенники протиставляються усім номінативним частинам мови, основною функцією яких є номінативна. Займенники нічого не називають, а лише вказують на предмети, на ознаки, на кількість, на різноманітні стосунки, тому категоріальне значення займенника є вказування без найменування [6, с. 125].

Можливість указувати на той чи інший предмет чи ознаку предмета здійснюється в займенниках за рахунок їхнього лексико-граматичного значення, який має узагальнений характер. Так, слово *я* вказує на істоту, особу, тобто на людину, на особу, яка говорить; *ти* означає істоту, особу, співрозмовнику, якому адресоване повідомлення; *він* означає один предмет – істота чи неістота, яка не бере участі в мовленнєвому акті, тобто вказує на особу чи предмет, про який говорять.

Таким чином, займенник можна назвати самостійною частиною мови, але для вирішення зазначеного питання варто також звернутися до когнітивної парадигми лінгвістичних вчень, яка є пов'язаною з вирішенням проблем мовного значення та його зв'язку з людською когніцією, та перед цим варто розглянути певні лінгвістичні теорії, пов'язані з когнітивною та універсальною лінгвістикою.

Пошуку мовних універсалій як властивостей та закономірностей, наявним типовим мовам, та розбору відповідного понятійного апарату передувало чітке усвідомлення того, що мова є не лише засобом спілкування, але й необхідна умова здійснення процесу мислення. Процес мовної категоризації мисленнєвого змісту віднайшов різну інтерпретацію з логічної та психологічної точок зору у відповідності до соціально-психологічних уявлень про мову в рамках ідеї структуралізму.

Деякі значимі особливості використання особових займенників стають зрозумілими в результаті детального спостереження за використанням зазначених займенників у мовленні дітей. У ранньому віці, коли дитина ще не зовсім усвідомлює свою ідентичність, вона часто говорить про себе у 3-й особі, і лише згодом починає вживати займенник 1-ї особи. Можна стверджувати, що прихід усвідомлення себе як самостійної особистості та вироблення займенників 1-ї особи однини як особливого мовного засобу для позначення себе стали важливим етапом у процесі інтелектуального та соціального становлення людини [5, с. 260].

Варто зазначити, що питання лінгвістичних універсалій досліджує американський лінгвіст Н. Хомський, який створив свою теорію універсальної граматики: сукупність природних принципів, яка є інструментом людства в засвоєнні рідної мови, а також покликана віднайти спільні моделі в різних мовах [14, с. 127]. Хоча зазначена теорія є протиріччям для багатьох мовознавців,

включаючи когнітивних лінгвістів. Н. Хомський у своїй гіпотезі про універсальну граматику виділяє формальні та субстантивні універсалії. Саме субстантивні універсалії є граматичними категоріями, такі як іменник, займенник, прикметник, дієслово, тощо, та граматичні функції – суб'єкт та об'єкт, що є базовими «будівельними блоками» граматики [14, с. 128].

Когнітивні лінгвісти та представники типологічної лінгвістики говорять, що основна проблема в гіпотезі Хомського полягає в тому, що такі категорії, як прикметник або граматичні функції, як суб'єкт та об'єкт не є наявними у всіх мовах. Когнітивні лінгвісти стверджують, що формальні теорії, запропоновані Хомським, є абстрактними, і це унеможливує проведення паралелей між різними мовами. Мовна картина для когнітивних лінгвістів є штучно вузькою, яка фокусується на морфо-синтаксисі (будова слів та речень).

Як бачимо, концепції когнітивної лінгвістики та універсальної граматики викликають безліч суперечок між видатними науковцями та їх школами, проте, зазначені гіпотези та ідеї є фундаментальним підґрунтям у дослідженні займенників та їх походженні, що також впливає з певних мовних універсалій.

Можна провести паралель із концепцією неявного знання, яку розробив М. Полані, англійський філософ та фізик. На думку Полані, уводячи у розгляд неявне знання, ми потрапляємо в складний і малодосліджений світ, у світ, де живе наша мова, де передаються від покоління до покоління логічні форми мислення і його базові категоріальні структури, де утримуються своїм корінням так звані здоровий глузд та інтуїція. Рідну мову, як зазначає Полані, ми засвоюємо не за словниками та граматики. А де ми запозичуємо наші категоріальні уявлення? Усе це – світ неявного знання [8, с. 69].

Повертаючись до питання займенників та його генезису, ми повинні враховувати когнітивний підхід у мові, гіпотезу універсальної граматики Н. Хомського та концепцію неявного знання М. Полані. Приходимо до таких мовиводів завдяки усвідомленню протиріччя системно-центричного підходу до інтерпретацій мовних явищ у відокремленні від людини, оскільки вона не здатна вирішити проблему функціонування займенникових слів через їхню антропоцентричну природу [9, с. 6].

В основі когнітивного підходу лежить розуміння того, що мова відображає загальний спосіб сприйняття світу, у мові відображене те, як людина бачить оточуючий її реальний світ та своє місце в ньому, в результаті чого формується мовна картина світу індивіду та нації в цілому. У зв'язку з цим вагомий інтерес представляє клас займенників як одна з очевидних мовних універсалій, яка наявна у всіх, або майже у всіх мовах, і представляє собою клас «універсальних мовних категоризаторів».

Думка про універсальність займенників досліджується в роботах багатьох учених, які говорять про займенники як про «надчастини мови», тим самим визначаючи неденотативний спосіб найменування немовних реалій як фундаментальну особливість займенника, що семантично, функціонально, граматично ставить його над всі-

ма іншими номінативними частинами мови. Саме ця особливість дозволила лінгвістам висунути гіпотезу про першість займенників у природній людській мові [6, с. 134]. На думку Н.Ф. Устиноївої, категорія особи особових займенників посідає місце серед найдревніших категорій, котра, як вона говорить, знайшла собі вираження в мові на самому ранньому етапі її розвитку [10, с. 73]. Як зазначає Д.А. Штелінг, основна модель мови розкривається через її елементи, які є найбільш древніми та універсальними у всіх мовах світу – у особових займенниках. Ці факти змушують нас дійти до висновку, що в системі займенників вбудована архаїчна, ненаукова картина світу, у якій реалізуються феноменологічні знання [12, с. 76].

Джерелом феноменологічного знання є суб'єкт, який спостерігає за світом, а основу феноменологічного знання складають предмети, події, явища. Зазначене сприйняття пов'язане з первісним (наївним) поділом світу на предметні сутності, які віднайшли своє відображення у системі особових займенників. Являючи собою відображення архаїчної моделі світу, така категоризація усіх сутностей буття: *я – ти – все решта* – є універсальною для усіх мов світу, яка знайшла втілення у системі особових займенників у тричленній парадигмі. На думку В. фон Гумбольдта, першоосовою є особа, яка говорить, і яка знаходиться в безпосередньому контакті із природою й не може не протиставляти всьому світу в мові свого «я». Але само поняття «я» також включає «ти», а це протиставлення тягне за собою виникнення третьої особи, яка, виходячи з кола тих, хто говорить, і поширюється на неживі предмети [3, с. 238]. Проте, як зазначає Н.Д. Шведова, до сих пір не вдалось вирішити задачу, поставлену Гумбольдтом. Складність полягає у наступному: які принципи виділення базових смислових категорій мови, чи являють вони собою замкнуту множинність, і чи є вони мовними, філософськими, логічними чи психологічними феноменами. Іншими словами, не була розроблена надійна методика логічно-граматичного редукціонізму, тобто переходу від зовнішніх форм мови до категорій, які називали філософськими, логічними, психологічними, онтологічними, немовними, когнітивними, понятійними [11, с. 46].

Згідно з гіпотезою Н.Д. Шведової, до слів, які поєднують функцію вказування з позначенням глобальних понять буття, відносяться займенники *хто* (істота), *що* (неістота, предметність), *чий* (приналежність) та інші. До другої відносяться займенники, які модифікують смисли, наявні у словах першої групи, які розчіплюють зазначені смисли за трьома ступенями пізнання: знання (упевненість в існуванні, істинність пізнаного), неповне знання (сумнів у існуванні) та незнання (у свідомості людини прирівнюється до неіснування). Відповідно, Шведова вибудовує триади займенників, які співвідносяться із трьома ступенями пізнання [11, с. 67]. Двобічність займенника як слова, що позначає з одного боку поняття, а з іншого – той ступінь, на якому знаходиться знання й надає слову якість смислового виходу, на котрій базуються смислові категорії мови. Когнітивним джерелом категорії роду є подальший розвиток протиставлення усього предметного світу на *живе-неживе*, що стало передумовою

для детальнішої родової диференціації (*he, she, it, er, sie, es, він, вона, воно*).

Родова диференціація у мовознавстві – це не нова теорія. Категорія *істоти-неістоти* відображає антропоцентричну установку людського мислення і формується у процесі емпіричного пізнання як результат спостереження за предметом. Поняття «істота» є прикладом анімалістичного минулого мови, коли до живого відносили все те, що рухалося. У цьому зв'язку протиставлення предметів на ті, що самі рухаються та ті, що самі не рухаються, буде релевантним. Здатність до самостійного переміщення здавна вважалась однією із характерних ознак живого [7, с. 84]. Як указував Аристотель: «Початок руху виникає у нас від нас самих, навіть якщо зовні нас ніщо не приводить до руху. Подібного до цього ми не бачимо (у тілах) неживих, але їх завжди приводить до руху щось зовні. А жива істота сама себе рухає» [1, с. 361]. Тому в мовній картині світу рослина, яка протиставляє іншу форму життя, ніж люди та тварини, не сприймалась як живий організм.

Виникає питання: навіщо потрібно людині кодувати в мові знання про приналежність предметів до класу *живих* чи *неживих*. Емпіричні, дослідні знання служать біологічним цілям, орієнтації в оточуючому світі. Людина, яка пов'язана з оточуючим світом тварин, потребує певною мірою біологічних знань, а саме мова є тим засобом, який найкраще допомагає людині адаптуватися до оточуючого середовища [5, с. 46].

Особові займенники належать до тих слів, які виражають найзагальніші поняття, при цьому цілком природно припустити наступне: чим вищий ступінь узагальненості значення слова, тим менша можливість його контекстуального варіювання. У мовленні не відбувається ні конкретизації, ні уточнення значення займенників.

Висновки та пропозиції. Було встановлено, що займенник не називає особу чи предмет, а лише вказує на неї, конкретне лексичне значення займенник набуває в певному контексті. У статті визначено, що універсальність займенників полягає в їхній властивості використовуватися в якості «надчастин мови», тобто в способі найменування мовних реалій як фундаментальній особливості займенників порівняно з усіма номінативними частинами мови. Першість займенників у природній людській мові є основною моделлю мови, яка розкривається через найбільш древні, універсальні елементи в усіх мовах світу – в особових займенниках.

Було з'ясовано, що першим понятійним протиставленням у свідомості людини був поділ на категорії: *я <> увесь світ, я <> ти, я <> ти <> він, вона, воно*. Пізніше відбувся поділ на *істоту/неістоту*, де відбилась антропоцентрична установка людського мислення у процесі емпіричного пізнання як результат спостереження, відповідно, пізніше відбулась родова диференціація: чоловічий, жіночий та середній рід.

Як бачимо, теорій щодо даної проблематики існує багато, кожен науковець намагається відстояти свою позицію. Варто очікувати, що питання щодо місця особових займенників у природній людській мові ще не раз виникатиме у лінгвістичних колах, але наразі є передумови, які врешті нададуть змогу науковцям дійти спільної точки зору.

Список літератури:

1. Аристотель. Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие»). Т. 1 / Ред. и вступ. ст. В.Ф. Асмуса. Метафизика. / Пер. А.В. Кубицкого в переработке М.И. Иткина. О душе. / Пер. П.С. Попова в переработке М.И. Иткина. – М.: Мысль, 1983. – 552 с.
2. Виноградов В.А. Род [Текст] / В.А. Виноградов // Языкознание. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 417 с.
3. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества [Монография] / В. Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – пер. Г.В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации [Текст] / В.М. Жирмунский // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – № 3. – С. 7–32.
5. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (к вопросу об идеальном проекте языкознания) [Текст] / А.В. Кравченко // Известия АН. Сер. литературы и языка, 2001. – С. 260–263.
6. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем: [Монография] / К.Е. Майтинская. – М.: Наука, 1969. – 309 с.
7. Мыркин В.Я. Типология личного местоимения и вопросы реконструкции его в индоевропейском аспекте [Текст] / В.Я. Мыркин // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1964. – № 5. – С. 78–86.
8. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии [Монография] / Под ред. В.А. Лекторского, В.А. Аршинова; пер. с англ. М.Б. Гнедовского, Н.М. Смирновой, Б.А. Старостина. – М.: Прогресс, 1995. – 343 с.
9. Попова О.В. Когнитивные истоки родовой категоризации в системе личных местоимений [Текст] / О.В. Попова // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2007. – № 4. – С. 5–10.
10. Устинова Н.Ф. Местоимение как часть речи в современном английском языке [Текст] / Н.Ф. Устинова // Вопросы германской и романской филологии: Сб. науч. трудов. — Л.: ЛГУ, 1954. – Нов. сер. – Вып. 1. – С. 71–101.
11. Шведова Н.Д. Система местоимений как исход смыслового строения языка и его смысловых категорий [Текст] / Н.Д. Шведова, А.С. Белоусова. – М.: Институт русского языка РАН, 1995. – 122 с.
12. Штелинг Д.А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке [Монография] / Д.А. Штелинг. – М.: МГИМО ЧеРо, 1996. – 250 с.
13. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке [Текст] / Л.В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 186 с.
14. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind [Monograph] / N. Chomsky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 345 p.
15. Quirk R. A comprehensive grammar of the English language [Monograph] / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, and J. Svartvik. – London: Longman, 1985. – 1665 p.

Панасенко Е.А.

Полтавский национальный педагогический университет
имени В.Г. Короленка

МЕСТО ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО ЯЗЫКОВЕДЕНИЯ**Аннотация**

В статье анализируются общие понятия, генезис и функционирование личных местоимений в естественном человеческом языке в контексте когнитивной лингвистики, функционально-семантического поля, философии языка. В исследовании приведено множество теорий и гипотез отечественных и зарубежных учёных, которые анализировали вышеупомянутые научные проблемы. На основе теоретического материала были выведены новые положения, которые есть актуальными в сфере когнитивной грамматики, философии грамматики и психолингвистики.

Ключевые слова: генезис, местоимение, феноменологические знания, дискурс-анализ, функционально-семантическое поле, когнитивная лингвистика, языковая универсалия, архетип, редукционизм.

Panasenko Ye.O.

V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University

**THE PLACE OF PERSONAL PRONOUNS
IN THE CONTEXT OF GENERAL LINGUISTICS****Summary**

The article deals with the general notions, the origin and the functioning of the personal pronouns in the natural human language in the context of cognitive linguistics, functional semantic field, and linguistic philosophy. In our research there are numerous theories and hypotheses of native and foreign scholars who analysed the scientific issues mentioned above. On the basis of the theoretical material the new statements were revealed which are relevant in the sphere of cognitive grammar, grammatical philosophy and psycholinguistics.

Keywords: genesis, pronoun, phenomenological knowledge, discourse-analysis, functional semantic field, cognitive linguistics, linguistic universal, archetype, reductionism.